

Н.Б. Калкаева^{1*}, **Ж.Е. Молдахметова¹**,
А.М. Абилмажина², **Қ. Тұрлыханқызы³**

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қ.

³Инновациялық Еуразия Университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

*e-mail: nesibeli77@mail.ru

АЗАМАТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЕҢБЕК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Дүниежүзі бойынша халықты әлеуметтік қорғау және азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтары мәселелері өзекті де өткір мәселелердің қатарында. Осыған байланысты проблемаларды анықтауға және оларды шешудің жолдарын табуға бағытталған әртүрлі зерттеулер мен талдаулар жүргізілуде. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтары жалпы қоғам үшін және әр адам үшін үлкен маңызға ие. Олар еңбек саласындағы мүмкіндіктердің теңдігін, кемсітушіліктен қорғауды және қиын экономикалық жағдайларда әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етеді. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау қазіргі қоғамдағы өзекті міндет. Бұл әлеуметтік-еңбек құқықтары әлеуметтік қорғаудың және азаматтар арасындағы, оның ішінде еңбек саласындағы теңдікті қамтамасыз етудің негізгі кепілі байланысты.

Әлеуметтік-еңбек құқықтарына еңбек құқығы, кемсітушіліктен қорғау құқығы, әлеуметтік сақтандыру құқығы, демалыс және демалыс құқығы, еңбекке тең ақы төлеу құқығы және басқалар кіреді. Олар адам құқықтарының ажырамас бөлігі болып табылады және оларды қорғау адамның қадір-қасиеті мен әлеуметтік әділеттілікті құрметтеуге кепілдік береді.

Алайда, әлеуметтік-еңбек құқықтары заңнамамен және халықаралық конвенциялармен қорғалғанына қарамастан, бұл құқықтарды іске асыру әрдайым іс жүзінде қамтамасыз етілмейді. Жұмыс берушілер қызметкерлердің құқықтарын бұзуы мүмкін, мысалы, жалақыны уақытында төлемеу, қауіпсіздік пен еңбек нормаларын бұзу, қызметкерлерді әртүрлі белгілер бойынша кемсіту және т.б. сонымен қатар, қызметкерлердің кейбір санаттары әлеуметтік сақтандырудан және басқа кепілдіктерден айырылуы мүмкін.

Сондықтан азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау өзекті міндет болып қала береді. Бұл заңнаманы жақсартуды және оны тиімді іске асыруды ғана емес, сонымен қатар азаматтардың өз құқықтары мен міндеттері туралы хабардарлығын арттыруды, сондай-ақ құқық қорғау органдарының және әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау саласында жұмыс істейтін басқа да мамандардың біліктілігін арттыруды талап етеді. Сонымен қатар барлық азаматтар үшін әділ және тең еңбек жағдайларын қамтамасыз ету үшін бизнес пен қоғамдағы әлеуметтік жауапкершілік принциптерін ілгерілету маңызды. Сондықтан осы саладағы заңнаманы үнемі жетілдіріп, оның тиімді орындалуын қамтамасыз ету қажет.

Түйін сөздер: еңбек құқығы, кемсітушіліктен қорғау құқығы, әлеуметтік сақтандыру құқығы, демалыс және демалыс құқығы, еңбекке тең ақы төлеу құқығы.

N.B. Kalkayeva^{*1}, Zh.Ye. Moldakhmetova¹,
A.M. Abilmazhina², K.Turlykhankyzy³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

²Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

³Innovative University of Eurasia, Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: nesibeli77@mail.ru

Legal mechanisms for protecting social and labor rights of citizens

In the modern world, issues of social protection of the population and social and labor rights of citizens are relevant for many countries. In this regard, various studies and analyses are conducted aimed at identifying problems and finding ways to solve them. Social and labor rights of citizens are of great importance for society as a whole and for each individual. They provide equal opportunities in the labor sphere, protection from discrimination and social protection in difficult economic conditions. Protection of social and labor rights of citizens is an urgent task in modern society. This is due to the fact that social and labor rights are the main guarantees of social protection and ensuring equality between citizens,

including in the field of labor.

Social and labor rights include the right to work, the right to protection from discrimination, the right to social insurance, the right to rest and leisure, the right to equal pay for work and others. They are an integral part of human rights, and their protection guarantees respect for human dignity and social justice.

However, despite the fact that social and labor rights are protected by legislation and international conventions, the implementation of these rights is not always ensured in practice. Employers may violate the rights of employees, for example, by not paying wages on time, violating safety and labor standards, discriminating against employees on various grounds, etc. In addition, some categories of workers may be deprived of social insurance and other guarantees.

Therefore, the protection of social and labor rights of citizens remains an urgent task. This requires not only improving legislation and its effective implementation, but also raising awareness of citizens about their rights and obligations, as well as improving the skills of law enforcement agencies and other specialists engaged in the protection of social and labor rights. In addition, it is important to promote the principles of social responsibility in the sphere of business and the public in order to ensure fair and equal working conditions for all citizens. Therefore, it is necessary to constantly improve legislation in this area and ensure its effective implementation.

Key words: the right to work, the right to protection from discrimination, the right to social insurance, the right to rest and leisure, the right to equal pay for work.

Н.Б. Калкаева^{1*}, Ж.Е. Молдахметова¹,
А.М. Абилмажина², К. Турлыханкызы³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

²Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск

³Инновационный Евразийский Университет, Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: nesibeli77@mail.ru

Правовой механизм защиты социально-трудовых прав граждан

В современном мире вопросы социальной защиты населения и социально-трудовых прав граждан являются актуальными для многих стран. В связи с этим, проводятся различные исследования и анализы, направленные на выявление проблем и поиска путей их решения. Социально-трудовые права граждан имеют большое значение для общества в целом и для каждого человека в отдельности. Они обеспечивают равенство возможностей в трудовой сфере, защиту от дискриминации и социальную защиту в сложных экономических условиях. Защита социально-трудовых прав граждан является актуальной задачей в современном обществе. Это связано с тем, что социально-трудовые права являются основными гарантиями социальной защиты и обеспечения равенства между гражданами, в том числе и в сфере труда.

Социально-трудовые права включают в себя право на труд, право на защиту от дискриминации, право на социальное страхование, право на отдых и досуг, право на равную оплату за труд и другие. Они являются неотъемлемой частью прав человека, и их защита гарантирует уважение к человеческому достоинству и социальной справедливости.

Однако, несмотря на то, что социально-трудовые права защищены законодательством и международными конвенциями, реализация этих прав не всегда обеспечивается на практике. Работодатели могут нарушать права работников, например, не выплачивая зарплату вовремя, нарушая нормы безопасности и труда, дискриминируя работников по различным признакам и т.д. Кроме того, некоторые категории работников могут быть лишены социального страхования и других гарантий.

Поэтому, защита социально-трудовых прав граждан остается актуальной задачей. Это требует не только улучшения законодательства и его эффективной реализации, но и повышения осведомленности граждан о своих правах и обязанностях, а также повышения квалификации правоохранительных органов и других специалистов, занятых в сфере защиты социально-трудовых прав. Кроме того, важно продвигать принципы социальной ответственности в сфере бизнеса и общественности, чтобы обеспечить справедливые и равные условия труда для всех граждан. Поэтому необходимо постоянно улучшать законодательство в этой области и обеспечивать его эффективное исполнение.

Ключевые слова: право на труд, право на защиту от дискриминации, право на социальное страхование, право на отдых и досуг, право на равную оплату за труд.

Кіріспе

Халықты әлеуметтік қорғаудың маңызды элементтерінің бірі болып азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтары табылады да, еңбек саласындағы мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз етеді. Қоғамның қазіргі кездегі даму сатысында, әлемдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың үнемі өзгеріп отыруының салдарынан бұл құқықтардың өзектілігі дау туындатпайды және қолданыстағы заңнаманы үнемі жаңартып отыруды талап етеді.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарына жұмысқа орналасу құқығы, тең жалақы, еңбекті қорғау, әлеуметтік сақтандыру, кәсіптік оқыту және т.б. кіреді. Бұл құқықтар азаматтарға кәсіпті еркін таңдауға, жұмыс орнындағы кемсітушіліктен қорғауға, жұмыстан босату кезінде әлеуметтік қорғауға және басқа да кепілдіктерге мүмкіндік береді.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарының өзектілігі әсіресе экономикалық дағдарыстар мен еңбек нарығындағы тұрақсыздық жағдайында көрінеді. Мұндай жағдайларда халықты әлеуметтік қорғау аса маңызды болғандықтан мемлекет азаматтарға әлеуметтік кепілдіктер мен қолдауды қамтамасыз етуі тиіс.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын зерттеу құқықтық ғылым саласындағы маңызды бағыттардың қатарында, өйткені ол қызметкерлердің құқықтық мәртебесін және мемлекет беретін әлеуметтік кепілдіктерді зерттеуге бағытталған. Аталған мәселенің өзектілігі бірқатар факторлармен түсіндіріледі:

1. Халықтың едәуір бөлігі жалдамалы еңбекпен айналысады. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтары олардың еңбек қызметінің шарттарын, жұмыс берушілер тарапынан кемсітушіліктен және заңсыз әрекеттерден қорғауды айқындайтын олардың құқықтық мәртебесінің маңызды аспектілерінің бірі.

2. Экономиканың дамуы және кәсіпорындардағы меншік нысандарының өзгеруі. Нарықтық экономика жағдайында жеке кәсіпорындардың саны артып келеді, бұл қызметкерлердің еңбек құқықтарын бұзу қаупін арттырады және азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын тереңірек зерттеуді қажет етеді.

3. Экономиканың жаһандануы және халықаралық стандарттар. Қазақстан Республикасы азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарының ең төменгі стандарттарын айқындайтын халықаралық ұйымдардың мүшесі, сондықтан

бұл мәселені зерделеу ұлттық заңнаманы халықаралық стандарттарға бейімдеу үшін қажет.

4. Әлеуметтік шиеленіс және тұрақсыздық. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарының бұзылуы қоғамдағы әлеуметтік шиеленіс пен тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін, яғни елдің экономикалық және саяси дамуына теріс әсер етеді.

Осылайша, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын зерттеу құқықтық ғылым аясында тереңірек зерттеу мен талдауды қажет ететін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мұндай зерттеулердің нәтижелері қолданыстағы заңнаманы жетілдіру және Қазақстан Республикасындағы қызметкерлердің құқықтарын қорғау деңгейін арттыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

Әдебиеттерге шолу

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарына қатысты теориялық және тәжірибелік мәселелерге қатысты посткеңестік мемлекеттерде бірқатар кандидаттық диссертациялар қорғалған. Атап айтқанда: М.А. Лукьянова (Лукьянова М.А., 2003), Т.А. Сошникова (Сошникова Т.А., 2005), Н.П. Сидоренко (Сидоренко Н.П., 2006), Е.В. Васильева (Васильева Е.В., 2006), Н.Н. Пономарева (Пономарева Н.Н., 2008), М.Х. Хасенов (Хасенов М.Х., 2016), Д.Д. Рыскалиев (Рыскалиев Д.О., 2021).

Аталған зерттеулер негізінен азаматтардың еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық тетіктерін, мемлекеттің әлемдік қауымдастық мүшесі ретіндегі құқықтық қызметін әлемдік деңгейдегі жобаларға қатысу құқығының әлеуметтік қорғалуын, еңбек аясындағы әлеуметтік серіктестікті кешенді зерттеуге арналған.

Әдістеме

Зерттеу әдіснамасы жалпы ғылыми және жеке-ғылыми әдіснама талаптарын үйлестіру негізінде құрылған. Жалпы ғылыми әдіснамаға қоғамдық дамудың объективтік және субъективтік факторларын, себеп-салдарлы байланыс және қатынастарды, олардың институционализациялануы мен субординациялануын ескеру жатады. Жеке ғылыми әдістер ретінде: формальды-заңи, құрылымдық-жүйелік талдау, салыстырмалы-құқықтық, қиындық, әлеуметтік, талдау және синтездеу әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет ретінде жариялай отырып, адамның құқықтарын ерекше адами құндылық ретінде тани отырып, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау аясында белгілі бір міндеттемелерді қабылдайды. Бірақ та қандай да болсын құқықтарды жай ғана жариялап қою аз, ең маңыздысы оларды іске асыру екендігі баршамызға мәлім. Өмір сапасы индексі бойынша елдердің рейтингінде Қазақстан 56 орында (<https://top-rf.ru/places/121-rejting-strano-urovnyu-zhizni.html>).

Адам құқықтарын ең үлкен жалпыадамзаттық құндылық ретінде бекіту әрқашан адамның оларды қорғауды жүзеге асырудың нақты мүмкіндігінің болуымен байланысты. Адам өзінің өмірлік мүдделерін құқықтық қорғау мүмкіндігінен айырылған жағдайларда адам құқықтары институты да жойылады. Бұған кеңестік қоғам мен тоталитарлық режимі бар көптеген елдерді дәлел ретінде келтіруімізге болады.

«Адам құқықтары қолайлы жағдайларда да автоматты түрде жүзеге асырылмайды. Сондықтан да, адамның өз құқықтары мен бостандықтары үшін күш-жігер, тіпті күресу қажет, ол адам құқықтарын қорғау тетігін құрайтын шаралар жүйесіне табиғи түрде енгізілуі керек» (Лукашева, 1996). Заңнамада, ғылыми әдебиеттерде де «құқықты қорғау» термині әртүрлі мағынада қолданылатынын есте ұстаған жөн. Заңнамада «құқықты қорғау» ұғымы көбінесе абстрактілік сипатқа. Яғни, мемлекеттің, оның органдарының бұзылған құқықтарды қорғау туралы немесе кепілдіктер, белгілі бір бұзылмаған құқықтарды іске асыру нысандары туралы екендігі нақтыланбай, белгілі бір құқықтарды қорғау мүмкіндігі ретінде қарастырылады.

Құқықтық кепілдіктерге құқықтарды қорғау ұғымының көлеміне кіретін құқық реттеу және құқық қорғау жатады. Адам құқықтарын қорғау тетігі бұл кепілдіктерді мемлекеттік саясаттың көмегімен біріктіре алмайды. Мемлекеттік саясат адам құқықтарының негізгі жалпы жүйелік кепілдігі бола тұрып, тұрақтылықты, саяси режимді, билік органдарының қоғаммен қарым-қатынасын анықтайды және әртүрлі ресурстарды тартады. Сондықтан да, адам құқықтарын қорғау тетігі көбінесе мемлекеттік органдар мен мекемелер, тұрақты құқықтық

байланыстар арқылы жүзеге асырылады. Мемлекет қоғаммен бірге адам құқықтарын қорғау механизмінің ұйымдастырушылық, нормативтік және басқа элементтерінің жағдайын анықтайды.

Адам құқықтарын қорғау тетігі құқықтарды қорғау және қорғау процесіне материалдық, саяси, іс жүргізу, кадрлық және басқа да ресурстарды тартуға мүмкіндік беретін нормативтік, ұйымдастырушылық, ақпараттық элементтерді қамтиды.

Адам құқықтарын қорғау тетіктерін жіктеуге болады. Бұл тетіктер көбінесе ұйымдастырушылық элементке байланысты болғандықтан, оларды органдардың, ұйымдардың, мекемелердің түрі мен сипатына қарай жіктеу орынды. Адам құқықтарын қорғау тетігінің ұйымдастырушылық элементтері мемлекетпен немесе қоғаммен байланысты болғандықтан, оларды мемлекеттік және қоғамдық деп қарастырамыз. Сондай-ақ халықаралық және ішкі деп бөлуімізге де болады.

Біздің зерттеуімізде адам мен азаматтың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың мемлекеттік тетіктері туралы сөз қозғаймыз. Мұндай тетіктерге:

- мемлекеттік биліктің жоғары органдары, яғни ҚР Президенті, ҚР адам құқықтары жөніндегі уәкіл, Жоғары аудиторлық палата сияқты органдар мен лауазымды тұлғалардың заңнамалық, бақылау-тексеру, сараптамалық-талдамалық, үйлестіру, ақпараттық-ағартушылық қызметі;

- атқарушы билік органдарымен қорғау тетіктеріне ҚР үкіметінің, ҚР ІІ Министрлігінің, ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің, ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің және т.б. атқарушы билік органдарының бақылау-қадағалау, ақпараттық және үйлестіру тетіктері;

- сот, прокуратура және өзге де құқық қорғау органдарымен қолданылатын қорғау тетіктері;

- жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінде қолданылатын қорғау тетіктері;

- кәсіптік одақтардың және өзге де қоғамдық бірлестіктердің еңбек құқықтарын қорғау тетіктері жатады.

Яғни, әлеуметтік-еңбек саласындағы адам құқықтарын қорғау тетіктері Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілдендірілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды іс жүзінде жүзеге асырудың нормативтік-құқықтық актілерінде рәсімделген процедуралар болып табылады.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек саласындағы құқықтарын қорғау тетігін талдау үшін

құрылымдарды, элементтерді (органдарды, лауазымды тұлғаларды) талдау ғана емес, сонымен бірге олардың функционалдық мақсаты мен қызметін анықтау өте маңызды.

Қазіргі уақытта әлеуметтік-еңбек саласындағы құқықтарды қорғаудың үш бірдей емес тетіктері бар:

1) Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдарымен қолданылатын мемлекеттік тетік;

2) жергілікті өзін өзі басқару органдарымен қолданылатын тетік;

3) әлеуметтік-еңбек мәселелерімен арнайы түрде айналысатын қоғамдық бірлестіктермен, кәсіподақтармен қолданылатын тетіктер.

Аталған ұйымдардан басқа, әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғауға белгілі бір талаптарды қоятын саяси партиялар немесе қоғамдық қозғалыстар қатыса алады. Бірақ та, бұл ұйымдар әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың ерекше тетігін құрай алмайды. Айталық, кәсіподақтарға мемлекет әлеуметтік-еңбек қатынастары аясындағы кейбір жария функцияларды атқаруды жүктейтін болса, басқа қоғамдық бірлестіктердің алдында бұндай міндет қойылмайды.

Әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау жеке және ұжымдық әрекеттер арқылы, мысалы ереуілдер түрінде жасалады.

Әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау тетігінде маңызды рөлге мемлекеттік әдістер ие.

1. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігі азаматтың заңмен қорғалатын құқықтарын қорғау және қалпына келтіруді жүзеге асыратын құқықтық нормалардың, құқықтық мекемелер мен құқықтық процедуралардың жиынтығы болып табылады.

2. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың бірыңғай, кешенді тетігінде келесі тетіктерді бөліп қарастырамыз:

а) ҚР органдарымен жүзеге асырылатын мемлекеттік тетік;

б) жергілікті өзін өзі басқару органдарымен жүзеге асырылатын тетік;

в) әлеуметтік-еңбек мәселелерімен арнайы түрде айналысатын қоғамдық бірлестіктермен, кәсіподақтармен қолданылатын тетіктер.

3. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың субъектілері болып мемлекеттік органдар және лауазымды тұлғалар табылады.

4. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың объектісі болып құқық нор-

масы, нормалармен белгіленген субъективтік құқық, сондай ақ заңмен қорғалатын мүдде де табылады.

5. Құқықтық процедуралық – бұл адамның әлеуметтік-еңбек саласындағы құқықтарын қорғау тәсілдері. Оларды: негізгі, яғни тікелей қорғауды қамтамасыз ететін және жанама қорғауды қамтамасыз ететін қосымша (көмекші) деп бөлген жөн.

Бірінші санатқа келесі қорғау әдістерін жатқызамыз:

1) азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарының бұзылуы туралы өтініштерді, шағымдарды және өзге де хабарламаларды қарау және тексеру.

2) зардап шеккендерге олардың құқықтарын қорғау тәртібін түсіндіру.

3) сот процесіне бастамашылық жасау немесе қатысу.

4) әлеуметтік-еңбек құқықтық қатынастары саласындағы қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу мақсатында тексерулер, тергеу және өзге де іс-қимылдар жүргізу.

5) азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын бұзушыларды әшкерелеу және әртүрлі жауапкершілікке тарту.

6) азаматтың әлеуметтік-еңбек құқықтарын бұзатын актіге осы актіні шығарған органға немесе лауазымды адамға наразылық келтіру.

7) өкілетті органға немесе лауазымды адамға адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзушылықтарды жою туралы ұсыныс енгізу.

Екінші санатқа:

1) нормативтік-құқықтық актілерді қабылдау.

2) бірыңғай мемлекеттік саясатты жүргізуді қамтамасыз ету.

3) азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау процедурасын тікелей қамтамасыз ететін дербес органдар құру және олардың қызметін бақылау.

4) бағдарламалық құжаттарды әзірлеу және олардың жүзеге асырылуын қамтамасыз ету.

5) Қазақстан Республикасының аумағында азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын сақталуын бақылау және қадағалау.

6) үйлестіру қызметі жатады.

Сонымен, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау көптеген елдердегі мемлекеттік саясаттың маңызды элементі болып табылады. Бұл мемлекеттің өз азаматтарына еңбек ету құқығын, жұмыспен қамту саласындағы тең мүмкіндіктерді, жұмыс орнындағы кемсіту-

шіліктен қорғауды, әлеуметтік қорғауды және т.б. қамтамасыз ететінін білдіреді.

Әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау тек мемлекеттің міндеті ғана емес, жұмыс берушілер мен қызметкерлердің міндеті екенін атап өту орынды. Жұмыс берушілер еңбек заңнамасын сақтауы, өз қызметкерлеріне лайықты еңбек жағдайлары мен жалақы беруі керек, ал жұмысшылар өздерінің еңбек міндеттерін сапалы және жауапкершілікпен орындауы тиіс.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын жалпы қоғам үшін және әр адам үшін үлкен маңызға ие. Олар еңбек саласындағы мүмкіндіктердің теңдігін, кемсітушіліктен қорғауды және қиын экономикалық жағдайларда әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етеді. Сондықтан да, осы саладағы заңнаманы үнемі жетілдіріп, оның тиімді орындалуын қамтамасыз ету қажет.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігі жұмыскерлерді жұмыс берушілер мен мемлекет тарапынан олардың құқықтарын бұзудан қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық нормалар мен институттардың жүйесі болып табылады. Ол келесі элементтерді қамтиды:

1. Нормативтік-құқықтық актілер. Қазақстан Республикасының Конституциясы (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_), ҚР Еңбек Кодексі (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>) және нормативтік актілер қызметкерлер мен жұмыс берушілердің құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ оларды қорғау тетіктерін белгілейді. Нормативтік құқықтық актілер азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғауда маңызды рөлге ие. Олар мемлекет, жұмыс берушілер және жұмысшылар арасындағы қатынастарды реттейтін құқық нормаларын қамтитын құжаттар.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау саласында нормативтік құқықтық актілер жұмыс берушілер мен қызметкерлердің құқықтары мен міндеттерін, еңбекақы төлеу тәртібін, әлеуметтік кепілдіктерді, еңбек жағдайларын, еңбек дауларын шешу рәсімдерін және т.б. белгілейді.

Сонымен қатар, нормативтік-құқықтық актілер қызметкерлердің құқықтары мен мемлекет беретін әлеуметтік кепілдіктердің сақталуын бақылау тетіктерін қалыптастырады. Мұндай тетіктер азаматтардың еңбек құқықтары мен әлеуметтік кепілдіктерін қорғау саласындағы заңнаманы сақтамайтын жұмыс берушілерге қатысты мәжбүрлеу шараларын қамтуы мүмкін.

Алайда, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудағы нормативтік-құқықтық актілердің тиімділігі олардың дұрыс әзірленуіне және қабылдануына, сондай-ақ олардың орындалуын бақылауға байланысты. Яғни, қоғамдық сана мен азаматтардың өз құқықтары мен міндеттері туралы хабардар болуы, сондай-ақ олардың мүдделерін қорғауға белсенді қатысуы маңызды рөл атқарады.

2. Мемлекеттік бақылау. Мемлекет еңбек заңнамасының және қызметкерлердің құқықтарының сақталуын бақылауды жүзеге асырады. Мемлекеттік бақылау прокуратура, соттар және мемлекеттік қадағалау және бақылау органдары арқылы жүзеге асырылады. Мемлекеттік бақылау азаматтардың әлеуметтік еңбек құқықтарын қорғауда шешуші рөл атқарады. Мемлекеттік бақылау еңбек және жұмысшыларды әлеуметтік қорғау туралы заңнаманың сақталуын қамтамасыз етуге, сондай-ақ жұмыс берушілер тарапынан осы құқықтардың бұзылуын болдырмауға бағытталған.

Мемлекеттік бақылауды жергілікті атқару органдары, тұтынушылардың құқықтарын қорғау органдары, салық және қаржы органдары және т.б. әртүрлі органдар жүзеге асырады. Олар жұмыс берушілердің еңбекақы, еңбек жағдайлары, әлеуметтік кепілдіктер және жұмысшылардың құқықтарын қоса алғанда, еңбек заңнамасының талаптарының сақталуын тексереді.

Мемлекеттік бақылау елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың мониторингін және оның азаматтардың әлеуметтік еңбек құқықтарына әсерін талдауды қамтиды. Талдау негізінде аталған құқықтарды қорғау бойынша мысалы, ең төменгі жалақыны белгілеу немесе әлеуметтік төлемдерді көтеру сияқты шаралар қабылданады.

Осылайша, мемлекеттік бақылау азаматтардың әлеуметтік еңбек құқықтарын қорғауда, олардың сақталуын қамтамасыз етуде және жұмыс берушілер тарапынан бұзушылықтардың алдын алуда маңызды рөл атқарады.

3. Кәсіподақтар және басқа да қоғамдық ұйымдар. Кәсіподақтар мен басқа да қоғамдық ұйымдар жұмысшылардың мүдделерін қорғайды және оларды заң аясында қорғауды қамтамасыз етеді. Олар еңбек жанжалдарын шешуге, сотта қызметкерлердің мүдделерін қорғауға, еңбек құқығы мәселелері бойынша оқыту мен кеңес беруге көмектесе алады. Кәсіподақтар мен қоғамдық ұйымдар азаматтардың әлеуметтік еңбек құқықтарын қорғауда да ерекше рөлге ие.

Олар жұмысшылардың мүдделерін білдіре отырып, олардың еңбек жағдайларын, жалақысын және әлеуметтік кепілдіктерін жақсарту үшін күреседі.

Кәсіподақтар жұмыс берушілермен ұжымдық келіссөздер жүргізеді және тараптардың құқықтары мен міндеттерін белгілейтін және жұмысшыларға әлеуметтік еңбек кепілдіктерін беретін ұжымдық шарттар жасасуға ұмтылады.

Қоғамдық ұйымдар да азаматтардың әлеуметтік еңбек құқықтарын қорғаумен айналысатын ұйымдардың қатарында болуы мүмкін. Олар еңбек және жұмысшыларды әлеуметтік қорғау туралы заңнаманың сақталуына мониторинг жүргізе отырып, өз құқықтарының бұзылуына тап болған жұмысшыларға құқықтық көмек көрсетеді.

Сонымен қатар, кәсіподақтар мен қоғамдық ұйымдар жұмысшылардың мүдделерін қорғап, өз ұсыныстары мен бастамаларын ұсына отырып, жұмысшылардың еңбек және әлеуметтік қорғау заңнамасын әзірлеуге қатыса алады.

Осылайша, кәсіподақтар мен қоғамдық ұйымдар азаматтардың әлеуметтік еңбек құқықтарын қорғауда, олардың мүдделерін қорғауда және олардың еңбек жағдайлары мен әлеуметтік кепілдіктерін жақсарту үшін күресуде маңызды рөл атқарады.

4. Сот арқылы қорғау. Қызметкерлер, егер олардың әлеуметтік-еңбек құқықтары бұзылған жағдайда, өз құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгіне алады. Соттар еңбек дауларын қарастыра отырып, қолданыстағы заңнамаға сәйкес шешімдер қабылдайды. Нормативтік құқықтық актілер азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады, бірақ оларды іске асыру үшін азаматтардың еңбек құқықтарын сотта қорғаудың тиімді тетігі болуы қажет.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын сот арқылы қорғаудың мәні азаматтардың еңбек құқықтарының бұзылуына, оның ішінде жалақыға, жұмыс уақытына, демалысқа, еңбек жағдайларына және т.б. қатысты шағымдармен сотқа жүгіне алатындығынан айқын көрінеді.

Сот шешімдері қызметкеді бұрынғы жұмысына қалпына келтіруді, жалақы бойынша қарызды төлеуді, келтірілген моральдық зиянды өтеуді және бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің басқа шараларын қамтуы мүмкін. Сонымен қатар, сот арқылы қорғау өз жұмысшыларының еңбек құқықтарын бұзатын жұмыс берушілер үшін жаза тағайындаудың тиімді құралы бола алады.

Алайда, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын сот арқылы тиімді қорғау үшін әділ және тәуелсіз сот процесіне қол жеткізу, сондай-ақ қорғау құқығына және адвокат құқығына кепілдік беру қажет. Азаматтардың сотта өз құқықтарын қорғауы және еңбек құқықтарының бұзылуын болдырмау үшін қалың бұқара арасында кеңінен құқықтық ақпарат пен кеңестерге қол жеткізу қажет.

Осылайша, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігі қызметкерлерді олардың құқықтарын бұздан қорғауды қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады. Оның тиімділігі жұмыс берушілер мен мемлекет тарапынан заңнаманың сақталуына, сондай-ақ қызметкерлердің өз құқықтары мен мүдделерін қорғаудағы белсенді ұстанымына байланысты.

Қорытынды

Әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғау азаматтардың әл-ауқатын қамтамасыз етудің және ел экономикасының дамуының маңызды аспектісі болып табылады. Азаматтардың лайықты өмір сүруге және еңбек сапасын жақсартуға жағдай жасау үшін мемлекет, жұмыс берушілер мен жұмысшылардың күш-жігерін қажет етеді. Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың негізгі құралдарының бірі – жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасындағы еңбек қатынастарын реттейтін заңдар мен ережелер. Сондай-ақ азаматтарға лайықты жалақы алуға және өмір сүру деңгейін жақсартуға мүмкіндік беретін экономика мен еңбек нарығын дамыту үшін жағдай жасау мемлекеттің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың басқа шаралары әлеуметтік қорғау жүйесін құру, медициналық көмек пен білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету, жұмыс орнындағы кемсітушілікке қарсы күрес және т.б.

Азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігі жұмыс берушілер мен жұмысшылар арасындағы еңбек қатынастарын реттейтін бірқатар заңдар мен ережелерді қамтиды. Азаматтардың еңбек құқықтарын қорғайтын негізгі заңдар – Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV Заңы (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274>) және басқалар.

Бұдан басқа, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғауды жүзеге асыратын мемлекеттік билік және бақылау органдарының жүйесі бар. Бұл, ең алдымен, Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі, сондай-ақ мемлекеттік еңбек инспекциясы, Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасының сақталуын мемлекеттік бақылауды жүзеге асырады, қауіпсіз еңбек жағдайларына құқықты қоса алғанда, жұмыскерлердің құқықтары мен бостандықтарының сақталуын және қорғалуын қамтамасыз етеді, Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасының мәселелері бойынша жұмыскерлер мен жұмыс берушілердің өтініштерін, арыздарын және шағымдарын қарастырады.

Азаматтардың еңбек құқықтары бұзылған жағдайда олардың өз құқықтарын бақылау мен

қорғаудың тиісті органдарға жүгінуге құқығы бар. Сондай-ақ азаматтар өздерінің еңбек құқықтарын қорғау және келтірілген залал үшін өтемақы алу үшін сотқа жүгінуге құқылы.

Осылайша, азаматтардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігі тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуде және қызметкерлердің мүдделерін қорғауда маңызды құрал болып табылады. Бұл азаматтарға өз құқықтарын қорғауға және еңбек заңнамасын бұзғаны үшін өтемақы алуға мүмкіндік береді, бұл әділ еңбек жағдайларын жасауға және өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№ АР09259109 грант).

Әдебиеттер

Лукьянова М.А. Противодействие преступлениям, посягающим на трудовые права граждан (законодательная регламентация, проблемы квалификации): Дис. на соискание степени канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2003. – 173 с.

Сошникова Т.А. Правовой механизм защиты конституционных прав и свобод в сфере труда: Дис. на соискание степени д-ра. юрид. наук. – М., 2005. – 405 с.

Сидоренко Н.П. Конституционные основы защиты трудовых прав граждан: Дис. на соискание степени канд. юрид. наук. – Махачкала, 2006 – 217 с.

Васильева Е.В. Защита профсоюзами социально-трудовых прав работников в условиях рыночной экономики: Дис. на соискание степени канд. юрид. наук. – Челябинск, 2006. – 179 с.

Пономарева Н.Н. Реализация конституционных прав граждан в сфере социально-трудовых отношений: Дис. на соискание степени канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2008. – 202 с.

Хасенов М.Х. Правовой механизм социального партнерства в сфере труда: проблемы теории и практики: Дис. на соискание степени доктора философии (PhD) : 6D030100 – Юриспруденция. – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. – Астана: 2016. – 237 с.

Рыскалиев Д.У. Еңбекті қорғауды және еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету: азаматтық және еңбек құқығы нормаларын қолданудың теориялық және тәжірибелік сұрақтары. Философия докторы (PhD) дәрежесіне іздену үшін ұсынылған диссертация. : 6D030100–Құқықтану. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. – Алматы: 2021. – 199 б.

Топ-60 стран мира по уровню жизни населения – 2023 // <https://top-rf.ru/places/121-rejting-stran-po-urovnyu-zhizni.html>

Лукашева Е. А. Общая теория прав человека. – М., 1996.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі 23 қараша 2015. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>

Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 4 мамырдағы № 274-IV Заңы (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274_)

References

Luk'yanova M.A. Protivodejstvie prestupleniyam, posyagayushchim na trudovye prava grazhdan (zakonodatel'naya reglamentaciya, problemy kvalifikacii): Dis. na soiskanie stepeni kand. yurid. nauk. [Anti-corruption, referring to labor rights of citizens (legislative regulation, qualification problems: Dis. on the request of the doctor. Jurid. Nauk)]– Nizhnij Novgorod, 2003. – 173 s.

Soshnikova T.A. Pravovoj mekhanizm zashchity konstitucionnyh prav i svobod v sfere truda: Dis. na soiskanie stepeni d-ra. yurid. nauk [The Right mechanism to protect constitutional rights and freedom in the sphere of Labor: Dis. on the request of the doctor. Jurid. Nauk]. – M., 2005. – 405 s.

Sidorenko N.P. Konstitucionnye osnovy zashchity trudovyh prav grazhdan: Dis. na soiskanie stepeni kand. yurid. nauk [constitutional foundations of protection of labor rights of citizens: Dis. on the request of the doctor. Jurid. Nauk]. – Mahachkala, 2006 – 217 s.

Vasil'eva E.V. Zashchita profsoyuzami social'no-trudovyh prav rabotnikov v usloviyah rynochnoj ekonomiki: Dis. na soiskanie stepeni kand. yurid. nauk [Protection of social and labor rights of workers in the market economy: Dis. on the request of the doctor. Jurid. Nauk]. – CHelyabinsk, 2006. – 179 s.

Ponomareva N.N. Realizaciya konstitucionnyh prav grazhdan v sfere social'no-trudovyh otnoshenij: Dis. na soiskanie stepeni kand. yurid. nauk [implementation of constitutional rights of citizens in the sphere of social and Labor Relations: Dis. on the request of the doctor. Jurid. Nauk]. – Sankt-Peterburg, 2008. – 202 s.

Hasenov M.H. Pravovoj mekhanizm social'nogo partnerstva v sfere truda: problemy teorii i praktiki: Dis. na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) : 6D030100 – Yurisprudenciya [The Right mechanism of social partnership in the sphere of labor: problems of theory and practice: Dis. at the request of the doctor of Philosophy (PhD) : 6d030100 – law]. – Evrazijskij nacional'nyj universitet imeni L.N. Gumileva. – Astana: 2016. – 237 s.

Ryskaliev D.U. Enbekti qorgaudy zhane enbek qauipsizdigin qamtamasyz etu: azamattyq zhane enbek quqygy normalaryn qoldanudyn teoriyalıq zhane tazhibelik suraqтары. Filosofiya doktory (PhD) darezhesine izdenu yshin usynylgan dissertaciya. : 6D030100–Quqyqtanu [ensuring labor protection and labor safety: theoretical and practical questions of applying the norms of civil and labor law. Dissertation submitted for the search for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). : 6D030100-jurisprudence]. – Əl-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq universiteti. – Almaty: 2021. – 199 b.

Top-60 stran mira po urovnyu zhizni naseleniya – 2023 [Top-60 countries of the world in terms of population life – 2023] // <https://top-rf.ru/places/121-rejting-stran-po-urovnyu-zhizni.html>

Lukasheva E. A. Obshchaya teoriya prav cheloveka [The General Theory of human rights]. – M., 1996.

Qazaqstan Respublikasynyn Konstituciyasy 30 tamyz 1995 zh. [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

Qazaqstan Respublikasynyn Enbek Kodeksi 23 qarasha 2015. [Labor Code of the Republic of Kazakhstan 23 November 2015.] // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>

Tutynushylardyn quqyqtaryn korgau turaly Qazaqstan Respublikasynyn 2010 zhylygy 4 мамыrdagy № 274-IV Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated May 4, 2010 No. 274-IV on the protection of Consumer Rights] (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000274_)